

18. Yüzyılda Diyarbakır'da Kitaplar ve Kitap Sahipliği

Books and Book Ownership in Diyarbakır in the 18th Century

Gülşen AKKOYUN ÖZLÜ

Dr., Independent Researcher, Diyarbakır, Türkiye

Dr., Bağımsız Araştırmacı, Diyarbakır, Türkiye

Orcid: 0000-0002-3653-9724 | E-posta: akkoyungulsen@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Akkoyun Özlü, G. (2024). Books and book ownership in Diyarbakır in the 18th century. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 144-160.

Akkoyun Özlü, G. (2024). 18. yüzyılda Diyarbakır'da kitaplar ve kitap sahipliği. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 144-160.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 11 October/Ekim 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 23 February/2024

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 144-160

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Gülşen AKKOYUN ÖZLÜ).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Diyarbakır tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu nedenle de ilim ve kültür hayatı çeşitli olmuştur. Bu durum şehirde yaşayanların sahip olduğu kitap ve bunlarla olan ilişkilerinden anlaşılmaktadır. Çalışmada öncelikle 18. yüzyıla ait Diyarbakır şer'iyye Sicil defterlerindeki terekelerden istifade edilmiştir. Bu kapsamda 22 defterde yer alan 3.607 hüküm taranmıştır. Bu hükümlerin 138'inde 261 farklı eser 945 defa kaydedilmiştir. Ayrıca incelenen şer'iyye sicillerinden 13'ü karma konulu, 9'u ise tereke olup bu defterler 1.286 hüküm içermektedir. Bunların yanı sıra telif eserlerden de istifade edilmiştir. Elde edilen veriler ışığında döneme ait kişilerin sahip olduğu kitaplar tespit edilmiştir. Daha sonra bu kitaplar konularına göre tasnif edilmiştir. şer'iyye sicillerinde yer alan kitap ve sahiplerinin incelenmesi ile kitapların yer aldığı defterler, kitaba sahip olan kişiler, bu kişilerin sahip oldukları kitap sayısı, kitapların konulara göre dağılımı, hangi konulardaki kitapların daha çok okunduğu, kitap sahibi kişilerin maddi durumları, statüleri, dini mensubiyetleri, kitapların fiyatları ve mahallelere dağılımı gibi konular aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, şer'iyye Sicil, kitap, 18. yüzyıl.

Abstract

Diyarbakır has hosted many civilizations throughout history. For this reason, scientific and cultural life has been diverse. This situation can be understood from the books owned by the people living in the city and their relationships with them. In the study, first of all, the inheritances in the Diyarbakır şer'iyye Registry books from the 18th century were used. In this context, 3,607 provisions in 22 notebooks were scanned. In 138 of these provisions, 261 different works were recorded 945 times. In addition, 13 of the şer'iyye registers examined are mixed subjects and 9 are inheritance, and these registers contain 1,286 provisions. In addition, copyrighted works were also used. In the light of the data obtained, the books owned by people of the period were determined. These books were then classified according to their subjects. By examining the books and their owners in the şer'iyye registers, the books containing the books, the people who own the books, the number of books these people own, the distribution of books according to subjects, the books on which subjects are read more, the financial situation, status and religious affiliation of the book owners. Issues such as prices of books and their distribution in neighborhoods have been tried to be clarified.

Keywords: Diyarbakır, şer'iyye Registry , book, 18th century.

Giriş

Diyarbakır'da kütüphaneciliğin ne zaman başladığına dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte şehirdeki en eski kütüphaneye Artuklular döneminde rastlanmaktadır (Korkusuz, 2009, s. 203, 216). 1183 yılında Eyyubiler döneminde Diyarbakır'da içinde 1 milyon 40 bin, bazılarına göre ise 140 bin ciltlik kitap bulunan muazzam bir kütüphane bulunmaktaydı. Selahaddin Eyyubi bu kütüphaneyi veziri Kadı Abdurrahman Fazıl'a başıslamıştır. Kadı ise Mısır'da bulunmayan kitapları seçerek bunları ayırmış ve 70 deve ile Kahire'ye yollamıştır (Emiri, 2014, c. I, s. 62-63; Beysanoğlu, 1992, s. 61-62; Korkusuz, 2009, s. 218-219). Ancak İslam dünyasının bu zengin kütüphaneleri bu coğrafyaya 11. yüzyıldan itibaren yapılan Moğol ve Haçlı saldırılarından ve yaşanan tahriplerden olumsuz etkilenmiştir (Erünsal, 2015, s. 195). Tarih boyunca Diyarbakır'da yaşanan bu olumlu ve olumsuz hadiselere rağmen 1515 yılında Osmanlı idaresine geçen Diyarbakır, İmparatorluğun önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olmuştur.

Geçmişten günümüze Diyarbakır'da birçok ilim, bilim ve sanat insanı yetişmiştir. Hattat ve şair Ebülkasım Amidi, fıkıh ve felsefeci Ebü'l-Hasan Seyfüddin el Amid Amidi, El-Cezeri, tarihçi İbn'ül Ezrak, şair İbrahim Gülşeni, Cemili ve Nesimi, tarihçi Kadı Hüseyin, hattat Seyyid Kasım Gubari, şairlerden Labib, Hami, Veli, Ahmet Mürşidi, Refik, Ragıp, Talip, Doktor Ahmet Rıza, matematikçi İsmail, kelamcı Küçük Ahmetzade Ebu Bekir, tarihçi, şair ve romancı Said Paşa, Hattat Hamid Aytaç, araştırmacı yazar Şevket Beysanoğlu, yazar Ziya Gökalp, Süleyman Nazif, Cahit Sıtkı Tarancı, Orhan Asena, Faik Ali Ozansoy, Esmâ Ocak, ses sanatçısı ve folklorcu Celal Güzelses, şair Sezai Karakoç (Sabev, 2006, s. 153; Günkut, 1936, s. 136; Url-1) ve ismi zikredilemeyen daha niceleri yaşamıştır. Şüphesiz ki bunları yetişmesinde Diyarbakır'daki ilim ve kültür mirası etkili olmuştur.

Çalışma genel itibari ile Şer'iyye Sicilleri'nden yararlanılarak hazırlanmıştır. İslam hukuk sisteminin yargı organı olan Şer'i Mahkemelere intikal eden her türlü olayın kadı veya naibi tarafından kaydedilen defterlerdir. Bunlar farklı türden belgelerden oluşmaktadır. Bunların bir kısmı İstanbul'dan gelen ferman, emir, buyuruldu, tezkere, berat iken diğerleri de yerel mahkemelerdeki işlemler sonucu oluşan i'lâm, hüccet, tereke gibi belgelerdir. Birçok alanla ilgili veri içeren Şer'iyye Sicilleri sosyal ve yerel tarih çalışmalarının temel kaynaklarından biridir. Mahkemelere yansıyan miras davaları genellikle tereke olarak kaydedilmiştir. Bu defterlere *muhallefat*, *metrukat* ve *kassam* da denilmiştir (Karataş, 1995, s. 2-3; Karataş, 1999, s. 317-318). Terekeler ayrı defterler olarak tutulduğu gibi sicillerin içerisindeki hükümler şeklinde yer almışlardır. Bunlar kişinin vefatından sonra geride bıraktığı menkul ve gayrimenkul malların Şer'i Mahkemeler tarafından kaydedilmesi ile oluşmuştur (Sabev, 2008, s. 153-154; Uğur, 2010, s. 8-11; Özcoşar, 2000, s. VIII-XII; Can, 2011, s. 18-20; Akkoyun, 2017, s. 5-15). Bu mallar içerisinde kitaplar da yer almıştır.

Diyarbakır'ın 17. yüzyılda 1, 18. yüzyılda 18, 19. yüzyılda 112, 20. yüzyılda 49 olmak üzere toplamda 180 Şer'iyye Sicili'nden 43 adedi transkript edilerek yayımlanmıştır. Transkript edilen sicillerin 1'i 17. yüzyıla, 18'i 18. yüzyıla ve 24'ü 19. yüzyıla aittir¹. Ayrıca 18. yüzyıla ait defterlerden 2 tanesi de Yüksek Lisans tezi olarak çalışılmıştır (Özcoşar, 2000; Aktaş, 2019).

Çalışma 18. yüzyıl ile sınırlandırılmıştır. Bunun nedenleri ise; 17. yüzyıla ait 3715 (H. 1065/M. 1655) numaralı defterde kitaplar ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamasıdır. Ayrıca 19. yüzyıla ait defterlerin tamamının çevrilmemiş olması hasebiyle bunların arşivden bulunarak taranmasının çok uzun bir süreç gerektirmesi ve bunun da konuyu uzatarak maksadından uzaklaştıracak olmasıdır. Çalışmada kullanılan sicil defterleri genel itibari ile 1700-1800 yıllarını kapsamaktadır. Ancak 3773 numaralı defter 1757-1879 yıllarını, 3698 numaralı defter 1795 -1802 yıllarını, 3746 numaralı defter 1724-1848 yıllarını kapsasa da defterlerde 1800 yılına kadar olan hükümlerden yararlanılmıştır. Siciller incelenerek kitaplar ile ilgili kayıtlar bulunmaya çalışılmıştır. Bunun yanında transkripti yapılan belgeler arşivde bulunan orijinalleri ile karşılaştırılarak çalışma yürütülmüştür.

Şer'iyye Sicilleri incelenirken bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Öncelikle defterlerdeki verilerden yola çıkarak döneme ait eser ve kitap sahipliği ile ilgili kesin yargıya varılamamıştır. Bunun sebebi ise sicillerde sadece mahkemelere yansıyan olaylarla ilgili verilerin kayıt altına alınmış olmasıdır. Bu durum toplumun tamamını hakkında kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmıştır. Bunların yanı sıra siciller incelendiğinde terekeler dışındaki davalarda kitaplar ile ilgili kısıtlı bilgilere ulaşılmıştır. Bu tür kayıtlarda terekeler haricinde dini kitaplara sadece atıflar yapılmış ve olayların çözülmesi için bir taraf diğerine Kur'an Kerim

¹ Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinin bir kısmı, "Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri (Amid Mahkemesi)" projesi ile Ahmet Zeki İzgöer'in editörlüğünde Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay ve Salih Kahrıman tarafından hazırlanmıştır. Transkripti yapılan defterler Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları arasında 2013-2022 yılları arasında 15 cilt olarak basılmış ve <https://diyarbakirsicilleri.name.tr/> sitesinde yayınlanarak araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Ayrıca projeye T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Diyarbakır Valiliği, Dicle Üniversitesi Rektörlüğü, Karacadağ Kalkınma Ajansı, DÜBAP Başkanlığı ve Kayapınar Belediye Başkanlığı da katkı sunmuştur. Çalışma çevirisi yapılmış olan bu defterlerden yararlanılarak hazırlanmıştır. Sicillerin orijinalleri Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda yer almaktadır.

vermiştir. Bu durum da kitapların sahip ve fiyatları hakkında bilgilere ulaşılmasını zorlaştırmıştır. Kur'an Kerim'in tüm Müslümanlar tarafından olduğu gibi Diyarbakır'da en çok okunan kitap olduğu görülmektedir. Kur'an, Müslüman çoğu kitap sahibi kişinin terekesinde yer almasının yanı sıra pek çok terekede yer alan tek kitap olması hasebiyle bu kutsal kitap her zaman fiyatlandırılmamıştır.

İncelenen tereke ve mahkeme kayıtları ile Diyarbakır'daki kitap ve sahipliği durumunu yüzde yüz yansıtamayacak olsa da mahkemelere yansıdığı kadarıyla dönemdeki kitap sahipliği hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Bu çalışmanın amacı da Diyarbakır'da ilim, sanat ve fikir adamlarının yanı sıra sıradan halkın yetişmesinde katkısı olan kitaplar ve bunların sahipleri hakkında bilgiler vermektir.

Konuya geçmeden önce yararlanılan 18. yüzyıl Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri hakkında bilgilerin tablo şeklinde verilmesi yerinde olacaktır.

Tablo 1. 18. Yüzyıl Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri ve Kitap Sahipliği İle İlgili Bilgiler

Sıra N.	Defter Osmanlı Arşiv No	Defter Milli Kütüphane No	Başlangıç ve Bitiş Tarihi Hicri / Miladi	Toplam Hüküm Sayısı	Kitap Sahipliği İle İlgili Hüküm Sayısı	Defterde Geçen Kitap Sayısı	Sicilin Yer Aldığı Cilt
	3789	592	1135-1136/1722-1724	183	-	17	1
	3828	631	1135-1242/1723-1827	103	-	2	
	3709	310	1145/1732	118	-	1	2
	3712	313	1145-1198/1732-1798	387	-	2	
	3754	360	1151-1154/1738-1741	690	-	4	3
	3756	363	1151/1739	41	3	7	4
	3744	349	1169-1170 /1756	85	7	15	
	3773	576	1170-1266/1757-1879	53	4	14	
	3796	599	1172-1173/1758-1760	284	31	210	
0	3743	348	1181-1182/1767 - 1768	133	-	-	5
1	3757	364	1202-1203/1788	175	20	155	
2	3675	267	1203/1788 - 1789	47	-	-	
3	3753	359	1204-1205/1790	98	9	32	
4	3725	327	1205-1206/1790-1791	252	32	137	6
5	3785	588	1206-1207/1792	151	16	217	
6	3823	626	1197-1206/1782-1792	79	-	-	7
7	3749	355	1208-1209/1793 - 1794	110	1	152	
8	3797	600	1214-1215/1800	56	6	61	

9	3798	601	1215-1216/1800-1802	157	-	-	
0	3698	299	1210-1217/1795 - 1802	92	-	-	
1	3746	352	1136-1264/1724-1848	169	-	-	9
2	3714	315	1154-1155/1741-1742	144	9	71	10
Toplam				3.607	138	945	

Kaynak, *İzgöer, 2013-2018, Cilt I-X.*

Tablo 1 incelendiğinde terekelerdeki toplam hükümlerin sadece %3,8'inde kitap sahipliği ile ilgili kayıtlar mevcuttur. 1739 yılına kadar da kitap sahipliği ile ilgili hüküm olmadığı, o tarihe kadar da sadece hükümlerde atf yapılan kitapların mevcut olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca incelenen 22 defterden sadece 11'inde kitap sahipliği ile ilgili hüküm olduğu, 6'sında hiç olmadığı, 5'inde de sadece kitaplara atf yapıldığı görülmektedir.

1. Diyarbakır'da Kitaplar ve Kitap Sahipliği

1.1. Sicil Kayıtlarında Kitapların Yer Alış Şekilleri

Sicillerde yer alan terekelerde kitaplar kaydedilirken genellikle terekenin başına veya sonuna yazıldıkları görülmüştür. Bununla birlikte fazla kitap sahibi olan kişilerin terekesinde kitapların eşyalardan ayrı yazıldığı da olmuştur (İzgöer, 2015, s. 649; İzgöer, 2015, s. 514-515, 565-566).

Terekelerde kitaplar tek tek yazılarak fiyatlandırıldığı gibi birden çok kitap fiyatının toplu olarak veya başka eşyalarla birlikte yazılması yoluna başvurulmuştur. Bu durum kitap fiyatını belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Örneğin, Cami-i Kebir mahallesinden olup vefat eden el-Hac Sunullah Efendi'nin terekesinde bulunan 5 kitabın toplam fiyatı 126 kuruş (İzgöer, 2015, c. IV, s. 315), Velikethüda Camii mahallesinde vefat eden Bezzâz el-Hâc Mehmed b. Halil'in terekesindeki 4 eserin fiyatı toplam 1.200 akçe (İzgöer, 2018, c. X, s. 465) olarak verilmiştir. Yine Çağal mahallesinden olup vefat eden Mahmud Efendi b. Osman'ın terekesinde iki kitabın bazı *eczalarla* birlikte toplam fiyatları 135 para olarak, iki kitabın ise ayrı olarak fiyatı toplam 120 para olarak verilmiştir (İzgöer, 2015, c. IV, s. 417). Benzer şekilde Kılbaş mahallesinden olup vefat eden Hacı Ali b. Abdullah'ın terekesinde kitaplar hem ayrı fiyatlandırılmış hem de iki kitabın bazı *ahar hırdavat* ile toplam fiyatları 200 para olarak verilmiştir (İzgöer, 2015, c. IV, s. 437). Başka örnek verilecek olursa da Molla Bahaeddin mahallesinde vefat eden Sermuhzır Hacı Osman Ağa b. Hacı Ömer'in terekesinde kitaplar ayrı ayrı fiyatlandırıldığı gibi isimleri ve adedi verilen 6 kitabın fiyatı toplam olarak 2.640 meblağ şeklinde verilmiştir (İzgöer, 2015, c. IV, s. 626).

Diyarbakır'dan geçerken yolda veya Diyarbakır'da görevdeyken vefat ettikleri için terekeleri satılarak bedeli Diyarbakır dışında bulunan ailelerine gönderilen kişiler bulunmaktadır. Bu kişiler Diyarbakırlı olmadığı için bu kişilerin terekelerindeki kitapların Diyarbakır kitap sahipliğine eklenmesi uygun görülmemiştir. Bu şekilde 7 kişinin terekelerinde 60 kitap olduğu tespit edilmiştir. Vali, Başçukadâr ve kadının terekesinde bulunan eşyaların sadece adedi yazılmış olup fiyatları yazılmamıştır (İzgöer, 2015, c. IV, s. 480-482, 500, 646, 675; İzgöer, 2015, c. VII, s. 303; İzgöer, 2018, c. X, s. 604, 644). Ancak Diyarbakırlı olmayıp burada vefat ettikten sonra terekesinin teslim edileceği kimse olmadığı için terekesi Beytülmal'e kalan kişilerin kitapları Diyarbakır kitap sahipliğine eklenmiştir. Bu şekilde 2 kişinin terekesinde 12 kitap olduğu tespit edilmiştir. Bu kişilerden 11 kitaba sahip olup aslen Trabluslu olan Ali Efendi medrese sakini iken 1 kitaba sahip olan ve aslen Kastanbol ahalisinden Mehmed b. Mahmud'un başçukadar (kahya) olduğu görülmektedir. Şahısların terekesinde kitap sayısı 11 olan Ali Efendi'nin devlet yetkilileri tarafından buraya görevli olarak atanmış olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır. (İzgöer, 2015, c. IV, s. 432; İzgöer, 2018, c. X, s. 558). Ayrıca Diyarbakırlı olup başka yerde vefat eden kişilerin terekeleri Diyarbakır'a gönderilmiştir. Bu yüzden bu kişilerin terekelerindeki kitaplar Diyarbakır kitap sahipliğine eklenmiştir. Bu şekilde vefat eden 3 kişinin terekesinde 118 kitap tespit edilmiştir (İzgöer, 2015, c. VI, s. 288-289, 514-515).

Diyarbakırlı olmayıp burada vefat ettiği için terekesi satılarak varislerine gönderilen kişilerin terekesinde çok sayıda eser olmayıp sadece *Kur'an-ı Kerim*, *En'am-ı Şerif* olanlar bulunduğu gibi (İzgöer, 2015, c. IV, s. 646) *Mucmu'a*, *kağıt*, *evrak*, *simli En'am-ı Şerif* gibi eserler bulunan kişiler de tespit edilmiştir (İzgöer, 2015, c. IV, s. 675; İzgöer, 2015, c. VI, s. 303).

Ayrıca bazı terekelerde kalem, kalemtırış ve divitle birlikte mürekkebe, evrak, kâğıt veya ruznamenin (günlük) olması yazı yazan ve günlük tutan kişilerin olduğu göstergesi sayılabilir (İzgöer, 2015, c. IV, s. 417, 501, 616, 756; İzgöer, 2015, c. V, s. 161, 188, 229, 313, 592, 678, 700; İzgöer, 2015, c. VI, s. 143, 174, 176, 217, 227, 254-255, 265, 288, 303, 612; İzgöer, 2015, c. VII, s. 361, 366; İzgöer, 2017, c. IX, s. 492; İzgöer, 2018, c. X, s. 342, 361).

1.2. Kitap İsimlerinin İmlâsı

Kayıtlarda bazı kitapların ismi kısaltılarak verilmiştir. Örneğin, *Bezzaziye* (İzgöer, 2013, c. II, s. 254) şeklinde kısaltılan eser *el-Fetâva'l-Bezzâziyy, Ravzatü's-Safa* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 315) şeklinde yazılan eserin tam adı *Tarih-i Ravzatü's-Safâ fi sireti'l-enbiyâ ve'l- müllük ve'l-hülefâ, Tarikat (-ı Muhammediye)* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 426, 626; İzgöer, 2015, c. VI, s. 514, 565, 591; İzgöer, 2018, c. X, s. 446) şeklinde kısaltılan eser *eṭ-Tarikatü'l-Muhammediyye fi beyâni's-sireti'l-Aḥmediyye, Mevâ'iz* (İzgöer, 2013, I/469) şeklinde kısaltılan eser *el-Mevâ'iz ve'l-ittibâr bi-(fi) zikri'l-ḥıṭaṭ ve'l-âsâr, Meşârik* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 565) şeklinde kısaltılan eser *Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye, Mebarik* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 325) şeklinde kısaltılan eser *Mebârîku'l-ezhâr fi şerḥi Meşâriki'l-envâr, Delâil-i Şerif* (İzgöer, 2015, c. V, s. 190; İzgöer, 2015, c. VI, s. 193, 540) şeklinde kısaltılan eser *Delâ'ilü'l-hayrât ve şevâriku'l-envâr fi zikri's-şalât 'ale'n-nebiyyi'l-muhtâr, Ecrûmiye* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 514, 686) şeklinde kısaltılan eser *el-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye fi 'ilmi'l-Arabiyye, Mutavassıt* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 566) şeklinde kısaltılan eser *el-Meslekü'l-Mutakassıt fi'l-Menseki'l-Mutavassıt, Netâyicü'l-efkâr* (İzgöer, 2015, c. VII, s. 338) şeklinde kısaltılan eser *Netayicü'l Efkâr şerh-i izharü'l Esrar ve Siyer-i Ebu'l-feth* (İzgöer, 2018, c. X, s. 446) şeklinde kısaltılan eser *'Uyûnü'l-eşer fi funûni'l-meğâzi ve's-şemâ'il ve's-siyer'dir. Bu örnekler çoğaltılabileceği gibi sicillerde kitap mı yoksa kişi tarafında tutulan notlar mı olduğu tespit edilemeyen kağıd-ı mekatib'ler (İzgöer, 2013, c. I, s. 469) de bulunmaktadır.*

Bazı kayıtlarda kitap ismi yerine yazar adı verilmiştir. Bu tür durumlarda ise kitapların kime ait olduğu ve isimlerinin tam olarak ne olduğu anlaşılammıştır. Örneğin, *Ahmediye (Ahmediye kitabı)* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 236; İzgöer, 2015, c. VI, s. 20) olarak verilen eserin Muhammed Salih Bin Muhyettin Sufi el-Azi'ye ait olan *Envar'ül Nebeviyye vel Asar'il Ahmediye* mi yoksa Yazıcızade Mehmed'e ait olan *Kitâb-ı Muhammediye fi Kemâlâti'l-Ahmediye* mi veya Ahmed Mürşidi'ye ait olan *Kitab-i Mürşid-i Pend-i Ahmediyye* mi olduğu tespit edilememiştir.

Bazı eserlerin sadece yazar ismiyle verilmesi hasebiyle bunların isimleri ve konuları tespit edilememiştir. Örneğin, *Câmî* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 426, 432) olarak verilen eserin Molla Cami'nin *Divanı* mı yoksa *Yusuf ve Züleyha* mı olduğu, *Hâfiz/Şirazi* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 417, 426; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338, 349; İzgöer, 2018, c. X, s. 460) olarak verilen eserin Hafız Şirazi'nin hangi eseri olduğu, *Şahidî* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 432; İzgöer, 2015, c. VI, s. 565, 686) olarak verilen eserin Divan şairi ve lügat yazarı İbrahim Şahidî'nin (ö. 1550) hangi eseri olduğu, *Molla Celâl* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649) olarak verilen eserin asıl adı Celâleddin ed-Devvânî (ö. 1502) olan ve Molla Celâl, Celâl, olarak bilinen dinî, aklî ilimlerin çeşitli dallarında eser veren müellifin hangi eserleri olduğu, *Vâkidî* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649) olarak verilen eserin İslam tarihçi, muhaddis ve kadısı Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî (ö. 823) hangi eseri olduğu, *Birgivi* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 303) olarak verilen eserin asıl adı Takıyyüddin Mehmed olup Birgivi Mehmed Efendi (ö. 1573) diye şöhret bulan ve çeşitli sahalarda eser veren büyük Türk âliminin hangi eseri olduğu, *Şeyh Attâr* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 514) olarak verilen eserin İranlı meşhur şair ve mutasavvıf Feridüddin Attâr'ın (ö. 1221) hangi eseri olduğu, *Haydarî* (İzgöer, 2015, VI/565) olarak verilen eserin Iraklı edip, fakih ve tarihçi Es'ad el-Haydarî el-Bağdâdî eş-Şâfiî'nin (ö. 882) hangi eseri olduğu, *Seyyid Şerif* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565) olarak verilen eserin Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi Seyyid Şerif Cürcani'nin (ö. 1413) hangi eseri olduğu, *Şürünbilâli* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565) olarak verilen eserin Hanefî fakihî Alî eş-Şürünbilâlî el-Vefâi el-Mısırî'nin (ö. 1659) hangi eseri olduğu, *Lârî* (İzgöer, 2018, c. X, s. 446) olarak verilen eserin Hâşiye ve risâleleriyle tanınan âlim Muslihuddin Lari'nin (ö. 1572) hangi eseri olduğu tespit edilememiştir. Bunun yanında yazarı ve konusu belli olup yazarın hangi eserinin olduğu belirsiz olduğu *Hezarfen Tevârihi, Behcet-i Mübârek* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 515) gibi kayıtlar da bulunmaktadır.

Yazar ismiyle verilen bazı eserler sahibiyle özdeşleşmiş veya yazanın günümüze ulaşan tek eseri olduğu için kitabın hangisi olduğu tespit edilebilmiştir. Örneğin, *Hubeyşi* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338) olarak verilen eser İbn Hubeyş'in (ö. 1188) günümüze ulaşan tek kitabı olan *Kitâbü'l-Ğazavât (Meğâzi)* olduğu, *Kudurî* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. V, s. 188; İzgöer, 2015, c. VI, s. 65; İzgöer, 2018, c. X, s. 465) olarak verilen kitap Hanefî âlimi Bağdatlı Muhammed Kudûrî'nin (ö. 1037) Hanefî mezhebinin çok güvenilen metinlerden biri olan *el-Muhtaşar* olduğu, *Kara Davud* (İzgöer, 2018, c. X, s. 446) olarak verilen kitabın da Karadâvudzâde Mehmed Efendi (ö. 1756) tarafından Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin *Delâ'ilü'l-hayrât* adlı salavat mecmuası üzerine yapılmış meşhur Türkçe şerh olan *Tevfikü muvaffiki'l-hayrât fi izâhi meâni Delâilü'l-hayrât* olduğu kanaatine varılmıştır.

Bazı eserlerin yanında yazar ismine de yer verilmesi eserin kime ait olduğunu tespitini kolaylaştırmıştır. *Hayriye-i Nabi* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565), *Fenârî ma'a-Kul Ahmed* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 565, 591, 686), *Emsile-i Birgivi*

(İzgöer, 2015, c. VI, s. 591), *Tefsîr-i Beyzâvî* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565; İzgöer, 2018, X/446), *Abdurrahim Paşa ale'l-Mültekâ*, *Vankulu, cildeyn, Isâm Câmî* (İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Tefsîru Ebu'l-Leys, Usulu'l-Pezdevî* (İzgöer, 2018, c. X, s. 446) buna örnek verilebilir.

Konusu belli olup yazarı belirsiz olan *Mushaf-ı Şerif, En'am-ı Şerif, Kur'an-ı Kerim, Tefsîr, Tefsîr-i şerîf, Tefsîr-i Fârisî, Türkî Tefsîr, Tefsîr-i Sûre-i Nebe, Tefsîr-i Fâtiha Ümmü'l-kitâb, Tefsîr-i Sûre-i Yusuf, Fıkıh, Fıkıh-ı Acemî, Feraiz, Mecmu'a-i feraiz, Seyyid Ferâiz, Fârisî Nisâb, Emâlî, Hadis-i şerîf, Hadîs-i Erbain, Siyer, Tarih, Fârisî Tarih, Misbah şerhi, Lügat, Tercüme-i Sihhâh, Çarsad Kelime, Kâmûsnâme, Hüsnîyyât, Ehl-i Divani, Şerh-i Muhtasar, Tefsîr'ül-Me'alim, Nebe Tefsiri, Tefsîr-i Şerif, Divani, Fârisî Dîvân, Kısas-ı Hazret-i Yusuf, Mantık, Mantık-ı İsâm, Hisab, Miftâhu'l-ilâc*, gibi çok sayıda kayıt da bulunmaktadır.

Bunların dışında konu ve müverrihi tespit edilemeyen (*Risâle-i Hamza Efendi, Kadızâde, İnşa, Bahr-ı masârif, Mecmu'a, Kütüb, Kitab, Risale, Hâşiye-i Muhyiddin, Dürr(e), Miskîn, Mirza Hân, Şerhu'l-Beyân, Va'ziye, Sakk, Ferâiz-i Sadi, Seyyid Alioğlu, Hüseyin-i Halebî, Muhyiddin, Vankuz, Bahrü'l-ebkâr, Mülheme, Fusûl-i imâdeyn, Envâr, Gâyed, Hadremi(ye)*), eserleri de bulunmaktadır.

18. yüzyılda Diyarbakır'daki gayrimüslimlerin terekelerindeki kitapların tamamı *kütüb (müteferrika kütüb, nasara kütüb), kitap, tıp kitabı* şeklinde kaydedilmiştir. Bu eserlerin adet ve fiyatları belirtilmesine rağmen bunların isimleri yazılmamıştır. Bu da kitapların farklı dillerde yazılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu türde 10 farklı terekede 178 kitap verildiği (İzgöer, 2015, c. IV, s. 486, 513, 579; İzgöer, 2015, c. V, s. 232, 285-286, 323; İzgöer, 2015, c. VI, s. 217, 494, 514, 640-641) görülmüştür. Bu durum gayrimüslimlerin ne tür kitaplara sahip olduğu konusunun tespitini zorlaştırmıştır. Bunlar sayı olarak belirtildiği için farklı kitaplar olarak kabul edilerek Diyarbakır'daki toplam kitap sahipliğine eklenmiştir. Ayrıca Müslüman terekelerinde de bu şekilde kaydedilen çok sayıda eser mevcuttur.

1.3. Kitapların Sayı, Cinsiyet ve Dini Gruplara Göre Dağılımı

Kişilerin terekelerinde tespit edilen tek kitaplar genellikle Kur'an ile alakalı olup bunlara her kesimden vatandaşın terekesinde rastlanmıştır. Terekesinde tek kitaba sahip olanlar olduğu gibi 98 kitabı bulunan kişi de tespit edilmiştir (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565-566). Terekesinde 76 kitap bulunan kişinin Süluhi mahallesinden olup et kâtibi olduğu (İzgöer, 2015, c. IV s. 649), 23 kitap bulunan kişinin İbn-i müderris mahallesinden olup haffâf-kavaf/ayakkabıcı olduğu (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756), 55 kitap bulunan kişinin Hoca Ahmed-i Müslim mahallesinden olup hafız olduğu (İzgöer, 2015, c. VI, s. 512-515), 53 kitap bulunan kişinin de Kaşıkbudak mahallesi imamı İzoli Hüseyin Efendi b. İbrahim (İzgöer, 2018, c. X, s. 446; Gümüş, 2014, s. 278) olduğu görülmektedir.

Kadınlara ait terekelerde genellikle tek kitap olarak Kur'an-ı Kerim olmakla birlikte en fazla 5 kitap sahibi olanlar da görülmüştür. Bunun da müderris eşi olduğu ve terekesinde Kur'an-ı Kerim, tefsir, mantık konulu kitapların yanında evraklar da tespit edilmiştir (İzgöer, 2018, c. X, s. 493; Gümüş, 2014, s. 278-279).

Tablo 2. Kişilerin Sahip Oldukları Kitapların Dönem ve Dini Gruba Göre Dağılımı

Dönem / Yıl	Kitaba Sahip Olan Müslüman Sayısı	Müslümanların Sahip Olduğu Toplam Kitap Sayısı	Kitaba Sahip Olan Gayrimüslim Sayısı	Gayrimüslimlerin Sahip Olduğu Toplam Kitap Sayısı
1700-1750 ²	4	33	-	-
1751-1800 ³	121	735	13	177
Toplam	125	768	13	177

Tablo 2 incelendiğinde toplam 138 kişiden %90,5'e tekabül eden 125 Müslümanın, %9,5'e tekabül eden 13 gayrimüslimin kitaba sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca toplamda 945 kitaptan %81,3'üne tekabül eden 768'inin Müslümanlara, %18,7'sine tekabül eden 177'sinin gayrimüslimlere aittir. Kitaba sahip olanlardan Müslümanlar ortalama 6,2; gayrimüslimler ise 11,8 kitaba sahiptir. 18. yüzyılın ilk yarısında 4 Müslümana ait 33 kitap bulunurken gayrimüslimlere ait kitap tespit edilememiştir. Aynı yüzyılın ikinci yarısında ise 119 Müslümanın 735 kitabı bulunurken 15 gayrimüslimin 177 kitaba sahip olduğu görülmektedir. Toplam kitapların % 3,49'u, kişilerin ise %2,89'u 18. yüzyılın ilk yarısında iken kitapların %96,51'i, kişilerin de %97,11'i 18. yüzyılın ikinci yarısında bulunmaktadır. Kitap ve kitap sahiplerinin daha çok 18. yüzyılın ikinci yarısında toplandığı ve bu kişilerin daha çok Müslüman olduğu görülmektedir. Ayrıca 18. yüzyılda Diyarbakır'da yaşayan Müslim-

² 3715, 3789, 3828, 3709, 3712, 3754, 3756 nolu defterler.

³ 3744, 3773, 3796, 3743, 3757, 3675, 3753, 3725, 3785, 3823, 3749, 3797, 3798, 3698 3746, 3714 nolu defterler.

gayrimüslim nüfusu tam olarak tespit edilemese de yukarıdaki tabloya göre gayrimüslimler ortalama 13,6 kitaba sahipken Müslümanlar 6,1 kitaba sahiptir.

Tablo 3. Kitap Sayısına Göre Kişilerin Dini Grup ve Cinsiyete Dağılımı.

Kitap Sayısı	Kitap Sahibi Müslümanlar		Kitap Sahibi Gayrimüslimler		Toplam	Toplama Oranı %
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		
1	44	26	1	1	72	52,2
2-5	32	5	3	-	40	28,9
6-10	7	-	1	-	8	5,8
11-20	5	-	3	-	8	5,8
21 ve üzeri	6	-	4	-	10	7,3
Toplam	94	31	12	1	138	%100

Tablo 3 incelendiğinde kitap sahibi olanların %76,8'inin erkek, %23,2'sinin kadın olduğu tespit edilmiştir. Bunların yarısından fazlasının 1 kitaba sahip olduğu ve sadece %7.3'e tekabül eden 10 kişinin 21 veya daha fazla kitaba sahip olduğu, bu kişilerin de %60'ının Müslüman, %40'nın da gayrimüslim olduğu görülmektedir.

1.4. Kitapların Konulara Göre Dağılımı

Konu veya Yazarı Tespit Edilemeyen Kitap ve Evraklar: Diyarbakır'da kitap sahiplerinin eserleri incelenirken terekelere kaydedilme metodu nedeniyle konuları ve isimleri tespit edilemeyen kitap ve evraklar bulunmaktadır. Bunlar *Kütüb(ler), müteferrika, Kitab(lar), Kağıd (deste-basma-boyalı-narçiçeği-hal-kebir), Kağıd-ı mekatib, Evrak, Evrâk-ı perîşân, Def'a evrak, Def'a evrâk-ı perîşân, Ekmel ü evrak, Risale, Mecmû'a, Mecmû'a-i irsalîye, Türkî kitab, Fârisî kitab, Türki hulasa* şeklinde geçmektedir. Sayıları fazla olan evrak ve kitaplara 77 ayrı kayıta 229 defa rastlanmıştır. Kadınlara ait 7 terekede de bu tür kayıtlar tespit edilmiştir. Bunların fiyatları 2 ile 2.640 para arasında değiştiği ve en pahalısının bir kadına ait terekede olduğu görülmüştür. Ancak bu kayıtlar, kitapların mahiyeti konusunda malumat edinilmesinin önünde büyük engel oluşturmaktadır (Karadeniz, 2023, s. 217).

Kur'an-ı Kerim: Günümüzde olduğu gibi geçmişte de en çok okunan kitap İslam dininin temel kaynağı olan *Kur'an-ı Kerim*'dir (Karataş, 1995, s. 59). *Kur'an-ı Kerim* ve onunla alakalı kayıtlar Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri'nde *Mushaf-ı Şerif, Kelam-ı Kadim, Kelam-ı Kadim-i Rabbani, En'am, En'am-ı Şerif, Câsiye* şeklinde farklı ifadelerle 96 ayrı terekede 127 defa kayıt altına alınmıştır (İzğöer, 2013-2018, c. I-X). Bu kayıtların 29'u kadınlara aittir. *Kur'an-ı Kerim*'in muhafaza edildiği *En'am kabı, gılav* (kap, kılıf) şeklinde kayıtlara da 5 terekede 6 defa rastlanmıştır. Bu kayıtlardaki tek eserin de genellikle *Kur'an-ı Kerim* ile alakalı olduğu tespit edilmiştir. Kur'an ilimleri ile ilgili kaynakların genellikle terekenin başına yazıldığı görülmüştür. Bu konudaki kitapların fiyatları büyük/küçük, yeni/eski, kaplı, ciltli ve simli olmasına paralel olarak değişmektedir.

Ayrıca kişilere ait 5 farklı terekede Resûl-i Ekrem'in vasıflardan bahseden kitap ve levhaları ifade etmek için kullanılan *Hilye-i Şerife*'ler de 5 defa kayıt altına alınmıştır (İzğöer, 2015, c. IV, s. 68; İzğöer, 2015, c. VI, s. 173, 225, 265; İzğöer, 2015, c. VII, s. 3709). Terekelerde insanı kötü güçlerin etkisinden koruduğuna veya kısmet sağladığına inanılan, farklı biçimlerde ve taşınabilir nitelikte nesnelere de olduğu, terekelerde *Hamâil ve Hısn-ı hasin*'ler de tespit edilmiştir. Bunların tek olduğu gibi farklı eşyalarla birlikte kaydedildiği görülmüştür. *Hamâil (Sim Hamâil)* ve *Hısn-ı hasin*'ler 12 farklı terekede 13 defa yer almıştır⁴. Ancak *Hamail, Hısn-ı hasin* ve *Hilye-i Şerife*'ler günlük hayatta okunan kitaplar olmadığı için bunlar Diyarbakır'daki toplam kitaplar arasında sayılmamıştır.

Kur'an-ı Kerim terekedeki mallar arasında sayıldığı gibi kaledeki menzil anlaşmazlığında (İzğöer, 2015, c. IV, s. 386, 530, 561; İzğöer, 2015, c. V, s. 362; İzğöer, 2015, c. VI, s. 11, 34, 289, 325, 486, 491; İzğöer, 2018, c. X, s. 550), yaralama davasının çözümü için başka eşyalarla birlikte (İzğöer, 2013, c. I, s. 170), darp davasında para ile (İzğöer, 2013, c. I, s. 199) ve tereke anlaşmazlığında para ile bir tarafın diğerine (İzğöer, 2013, c. I, s. 289; İzğöer, 2013, c. II, s. 41) 1 cilt *Mushaf-ı Şerif* vermesiyle anlaşma sağlanmıştır. Bunun yanında anlaşmazlıklarda *Kur'an-ı Kerim* üzerine yemin edilerek sorunlar çözülmüştür (İzğöer,

⁴ *Hamâil*'in kılıç kayışı anlamına geldiği hususu da göz önünde bulundurulmalıdır.

2013, c. I, s. 240). Ayrıca *Kelam-ı Kadim* olarak geçen *Kur'an-ı Kerim*'in vakfedildiği de olmuştur. Hamdullah Ağazade Abdülbaki Efendi sahip olduğu 2 cilt *Kelam-ı Kadim*'in bir cildini Cami-i Kebir'in Hanefi, diğer cildini Şafiiler tarafına vakfetmiştir (İzgöer, 2013, c. I, s. 407). Bunların yanı sıra Diyarbakır'da *Kur'an-ı Kerim* okunmasına izin verilmesi ile ilgili çok sayıda hüküm bulunmaktadır (İzgöer, 2015, c. V, s. 499; İzgöer, 2015, c. VII, s. 127-130).

Tefsir-Fıkıh-Kelam-Akaid: Müslümanların pratik hayatını Kur'an-ı Kerim'e göre düzenlemesini sağlayan konularla ilgili Diyarbakır sicillerinde pek çok kayıt mevcuttur. Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinde fıkıh kitaplarına atıfta bulunularak davalarla ilgili kararlar verilmiş veya meseleler aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu kitaplar *Cami'u'l-Fusuleyn* (İzgöer, 2013, c. I, s. 149, 295; İzgöer, 2014, c. III, s. 579), *Mülteka* (İzgöer, 2013, c. I, s. 151, 295, 457; İzgöer, 2013, c. II, s. 364; İzgöer, 2014, c. III, s. 366, 515; İzgöer, 2015, c. IV, s. 177), *Kitab-ı Feraiz* (İzgöer, 2013, c. I, s. 220), *Şerh-i Kenz* (İzgöer, 2013, c. I, s. 151; İzgöer, 2015, VI/565), *Bezzaziye*, *Kitab-ı Dürer* (İzgöer, 2013, I/254; İzgöer, 2014, c. III, s. 366, 390 578), *Kadıhan* (İzgöer, 2013, c. II, s. 176; İzgöer, 2014, c. III, s. 552), *Fetavay-ı Hindiye* (İzgöer, 2013, c. II, s. 176), *Câmiu'l-Fusûleyn* (İzgöer, 2013, c. II, s. 383; İzgöer, 2014, c. III, s. 579), *Hayriye* (İzgöer, 2013, c. II, s. 360, 383; İzgöer, 2014, c. III, s. 366, 552; İzgöer, 2015, c. V, s. 110), *Mu'înü'l-Müftî* (İzgöer, 2013, c. II, s. 285), *Fetava-i Ebusuud'dur* (İzgöer, 2014, c. III, s. 552), *Kitab-ı Surre* (İzgöer, 2013, c. I, s. 250, 254; İzgöer, 2013, c. II, s. 360, 364, 383; İzgöer, 2014, c. III, s. 390, 552, 611), *Kitab-ı Kuhistani* (İzgöer, 2013, c. I, s. 254), *Hazine-i Feteva* (İzgöer, 2013, c. II, s. 176), *Surretü'l-Feteva'dır* (İzgöer, 2015, c. V, s. 110). Terekelerde yukarıda adı geçen fıkıh kitaplarından Arapça alıntılar yapılmıştır. Bu da kitapların mahkeme görevlilerinin elinde bulunduğunun göstergesi sayılabilir.

Bunların yanı sıra Tefsir-Fıkıh-Kelam-Akaid konularında 19 kişinin terekesinde 70 farklı eser 123 defa kaydedilmiştir. Tefsir-Fıkıh alanlarında *Fıkıh*, *Tefsir*, *Türkî Tefsîr*, *Mecmu'ül Akâid*, *Şerh-i Muhtasar*, *Muhtâr*, *Mecmua'u'l-Bahreyn*, *Cevâhirü'l Fıkh* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649, 756), *Hülâsatü'l Fetâvâ* (İzgöer, 2015, c. V, s. 202), *Tefsîr-i Fârisî*, *Fârisî Nisâb*, *Mecmu'a-i Feraiz*, *Tefsir-i Fâtîha Ümmü'l-Kitâb*, *Tefsîr-i Sûre-i Yusuf*, *Fıkh-ı Acemî*, *İftitah*, *Hulviyyat*, *Sirâcü'l-musallî*, *Üstüvânî*, *Mutavassıt*, *Şerh-i Vikâye*, *Bedrü'l-vâ'izin*, *Esîr-i Melâhide*, *Ravzatü'l-ulemâ*, *Suyûtî*, *Mu'addilü's-salât*, *Keşfü'l-gitâ ve Hafâ*, *İhtiyâr* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 514, 515, 565-566, 591, 686), *Surre'l-fetâvâ*, *Zübdetü'l-Esrâr* (İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Tefsîru kebîr*, *Tefsîr-i Sûre-i Nebe*, *Tefsîru Me'âlimü't-Tenzîl*, *Tefsîru Ebu'l-Leys*, *Tavzîh*, *Şerh-i Kudurî*, *Usûl*, *Usulu'l-Pezdevî* (İzgöer, 2018, c. X, s.446), *Tefsir'ül-Me'alim*, *Nebe Tefsiri*, *Tefsir-i Şerif* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Eşbâh Nezâir*, *Tefsîr-i Beyzâvî*, *Tefsîr-i Keşşâf* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 565; İzgöer, 2018, c. X, s. 446, 493) (*Eb'ul*) *Münteha*, *Muhtasar Müntehâ* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 432; İzgöer, 2015, c. VI, s.565; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Halebi/Mülteka ('l-ebhur)* (İzgöer, 2015, c. IV, s.432, 437, 626, 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 176, 238, 565, 591, 686; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338; İzgöer, 2018, c. X, s. 465), *Ferâiz (Şerh-i)*, *Muhtar* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 238, 514, 565; İzgöer, 2018, c. X, s. 446), *Dürer*, *Muhtarü'l Feteva*, *Hilali*, *Behcetü'l Fetava*, *Sadrü's-Şerîa*, *Eşbah* (İzgöer, 2015, c. IV, s.626, 649, 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 192, 514, 565), *Kudurî* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. V, s. 188; İzgöer, 2015, c. VI, s. 192), eserleri tespit edilmiştir.

İtikat ve inançla alakalı olan Kelam-Akaid konularında ise; *Nurü'l Hüda*, *Makâsîd Hâşiyesi* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649), *Mev'ize* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Zübdetü'l Kelâm* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649; İzgöer, 2015, c. VI, s. 514), *Muharrer ve İcâz*, *Hâşiyeye-i Envâr* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 592), *Ebkaru'l-envar? (efkâr)*, *Fıkh-ı ekber*, *Güzide*, *Şerh-i Akâid* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 514-515, 565), *Seyyid Ferâiz* (İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Ferâiz-i Sadî*, *Şerh-i Tecrîd*, *Metâli'u'l-enzâr* (İzgöer, 2018, c. X, s. 449) şeklinde kayıtlar mevcuttur. Bu konuda fiyatı en düşük olan eser *Ebkaru'l-efkâr* 4 para iken, en pahalı eserin de 2.400 akçe ile kadın terekesinde tespit edilen *Tefsîr-i Kadî Beyzâvî* olduğu görülmektedir.

Siyer-Hadis: Bu konuda 15 kişinin terekesinde 16 farklı eser 27 defa kaydedilmiştir. Siyer alanında Veysi'nin (ö. 1628) yazdığı ilk Türkçe telif siyer kitabı olarak kabul edilen *Dürretü't-Tâc* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 315) ile *Emâli Siyer* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649), *Şemâil-i şerîf*, *Kısas-ı Enbiyâ* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565), *Siyer-i Ebu'l-feth*, *Tehzibü't-Tehzîb* (İzgöer, 2018, c. X, s. 446), şeklinde kayıtlar mevcuttur.

Hadis konusunda ise, *Hadîs-i Erbain (kırk hadis)*, *Mesâbih (-i şerîf)*, *Hadis-i şerîf* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 432, 626, 649; İzgöer, 2015, c. V, s. 296; İzgöer, 2015, c. VI, s. 514, 565-566; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Mebarik* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 726; İzgöer, 2015, c. VI, s. 325, 565), *Minhâc* (İzgöer, 2015, c. V, s. 592), *İhticâc*, *Cezerî şerhi* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 514, 565), *Buhârî-i şerîf* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 566; İzgöer, 2018, c. X, s. 460), *Şerh-i Mesâbih* (İzgöer, 2018, c. X, s. 449) eserleri bulunmaktadır.

Bu konudaki eserlerin fiyatlarının 25 kuruş ile 800 para arasında değiştiği görülmektedir.

İlmihal: Bu konuda 3 kişinin terekesinde 3 farklı eser tespit edilmiştir. Bunlar Osmanlı âlimi ve kazaskeri olan İmamzade Esâd Efendi'nin (ö. 1851) Hanefî fıkıhında sahih kabul edilen görüşlerden derlenerek kaleme alınan Türkçe bir ilmihal eseri olan *Dürri-i Yektâ* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 315), Osmanlı âlimi Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin Türkçe ilmihali *Tuhfe-i Şâhân* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649) ve Sedîdüddin el-Kâşgarî'nin (ö. 1305) namaza dair eseri *Metnü'l-musallî'dir* (İzgöer, 2018, c. X, s. 446). Bunların fiyatları 21 akçe ile 90 meblağ arasında değişmiştir.

Grammer-Balağat: Bu konuda 14 terekede 30 farklı eser 63 defa tekrarlanmıştır. Birgivi'nin (ö. 1573) *el-Avamil* eserine şerh olarak yazılma ihtimali yüksek olan fakat kime ait olduğu belli olmayan *Şerh-i Birgivi*, *Şerh-i Avamil* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 417, 649; İzgöer, 2015, c. VI, s. 338, 565-566) eserlerinin yanı sıra *Sarf/Sarf Cümlesi/Cümle-i Sarf*, *Nahiv Cümlesi*, *Kafiye ve Şâfiye (şerhi)*, *Kâfiye Dibâcezâde*, *Misbah şerhi*, *Şerh-i Miftâh*, *Avâmil-i Misbâh*, *Mutavvel*, *Hâşiye-i Mutavvel*, *Câmî Hâşiyesi (Molla Cami)*, *Şâfiye*, *Şerh-i Muğni*, *Şerh-i Vâfiye*, *Meşârik (-i şerif)*, *Kava'id-i İ'rab*, *İzhâr*, *Muhtasar Me'ânî*, *Şerh-i Maksûd*, *Ecrûmiye*, *Avâmil*, *Merâh şerhi*, *Şerh-i Enmûzec*, *Emsile-i Birgivi*, *Emsile Şerhi*, *Şerh-i Miftâh*, *Netâyicü'l-efkâr*, *Felâh*, *Revna-kı Mecâlis* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 177, 315, 432, 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 246, 514, 565-566, 591; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338; İzgöer, 2018, c. X, s. 446) şeklinde kayıtlar tespit edilmiştir.

Bu eserlerin fiyatlarının 7 ile 852 para arasında değiştiği görülmektedir.

Lügat: Bu konuda 8 kişinin terekesinde 12 farklı eser 14 defa kaydedilmiştir. Öncelikle konusunun lügat olup yazarı tespit edilemeyen *Lügat*, *Lügat-ı Osmanî*, *Çarsad Kelime* (kırk kelime), *Kâmûsnâme* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 315, 649), *Tercüme-i Sihâh* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565) gibi eserler tespit edilmiştir. Terekесinin çoğunun kitaplardan oluştuğu görülen Hüsameddin Mahallesi ahalisinden olup vefat eden Tütüncü Feyzullah b. Abdullah'ın terekесinde geçen *Nisabü's-Sıbyan* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 177) eseri tespit edilmiştir. Bu kaynağın iki dilli manzum sözlük geleneğinin ilk örneği olduğu düşünülmektedir. Eser Ebû Nasr el-Ferâhî tarafından yazılmış Arapça-Farsça manzum bir lügattir (Nizam, 2021, s. 436). Aynı zamanda kayıtlarda lügat konulu *Vankulu cildeyn* (İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Şâhidî*, *Şerh-i Şâhidiye*, *Cevherî*, *Nuhbe Şerhi*, *Ta'rîfât* (İzgöer, 2015, c. V, s. 592; İzgöer, 2015, c. VI, s. 565, 686; İzgöer, 2018, c. X, s. 446) eserleri de geçmektedir.

Bu eserlerin en düşük fiyatlı olanı 13 kuruş ile *Lügat-ı Osmanî*, en yükseği ise 2.800 kuruş ile *Vankulu cildeyn* olduğu görülmektedir.

Tasavvuf ve Ahlak: Bu konuda 21 kişinin terekесinde 21 farklı eser 45 defa kaydedilmiştir. Bu kaynaklardan ilki Ebu Said Hadimi'nin asıl adı *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fi şerhi't-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-şer'ati'n-nebeviyye fi's-sîreti'l-Ahmediyye* olan *Hikmet kitabı*'dır (İzgöer, 2015, c. IV, s. 40). Bir diğeri Birgivi'nin *Tarikat-ı Muhammediye (Tarikat)* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 426, 626, 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 116, 192, 514, 565, 591) eserinin yanı sıra bu esere Hadimi tarafından şerh olarak yazılan *Tarikat-ı Muhammediye Şerh-i Hadimi* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 315) eseridir.

Yine bu konuda Sa'dî-i Şîrâzî'nin (ö. 1292) 8 bölümden oluşan Farsça eseri *Gülistân* ve 10 bölümden oluşan *Bostan*'ın (İzgöer, 2015, c. IV, s. 417; İzgöer, 2015, c. VI, s. 192, 514, 565; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338; İzgöer, 2018, c. X, s. 460) yanı sıra *Şerh-i Gülistân*, *Enîsü'l Ârifin*, *Bustanü'l Ârifin*, (*Şerhi*) *Pend-i Attâr*, *Pend-i Attâr Minhâcü'l-âbidin*, *Kara Davud* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649; İzgöer, 2018, c. X, s. 446), *Delâil-i Şerif (Hayrat)*, *Ucâle*, *Cevâhirü'l Ahbâr*, *Fârisî Muhammedî*, *Makâlât*, *Eyyühe'l-veled*, *Hayriye-i Nabi*, *Şerh-i Gülşan*, *Vesîle*, *Evrâd*, *Menkebe-i evliya* (İzgöer, 2015, c. V, s. 190, 592, 676; İzgöer, 2015, c. VI, s. 170, 192, 540, 565, 591, 611; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338) şeklinde kayıtlar mevcuttur.

Bu eserlerin en ucuzu 4 para ile *Makâlât*, en pahalısı 2.665 para ile *Vesîle* olduğu görülmektedir.

Tarih: Tarih konusunda 5 terekede 11 farklı eser 13 defa kaydedilmiştir. Bunlar; *Tevârîh*, *Fârisî Tarih*, *Tarih*, *Türkî Tarih*, *Hüsnîye*, *Ravzatü's-Safa*, *Hezarfen Tevarihi*, *Meva'iz*, *Tedbîrât-ı Pesendide*, *Târîh-i enbiyâ*, *Hubeyşî*'dir (İzgöer, 2015, c. V, s. 315, 649; İzgöer, 2015, c. VI, s. 514, 565; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338).

Bu kaynakların fiyatları 10 para ile 180 meblağ arasında değişmiştir.

Edebiyat: Edebiyat konusunda 10 kişinin terekесinde 22 farklı eser 25 defa kaydedilmiştir. Bunlar; *Şerh-i Hikâye-i Kerem*, *Divani*, *Ehl-i Divani*, (*Türki*) *Yusuf Züleyha*, *Urî Divânı*, *Telhîsü'l-Hikem*, *Nefi Divanı*, *Leyla-vü Mecnun*, *Hadîka-i Su'adâ*, *Hüsnîyyât*, *Vesiletü'n-Necat* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 315, 649, 756), *Mevlud* (İzgöer, 2015, c. V, s. 592), *Şâhmerân*, *Mecmu'a-i İnşa*, *Kısas-ı Hazret-i Yusuf*, *Fârisî Divân*, *Türki Mecmu'a*, *Hafız Divanı*, *Velediye* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 192, 514, 565), *Elfiye* (İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Hall-i Tahkîkât*, *Netâyicü'l-fünûn*, *Hayâlî* (İzgöer, 2018, c. X, s. 446, 460) eserleridir.

Bu kaynakların fiyatları 18 ile 203 meblağ arasında değiştiği görülmektedir.

Seyahatname: Bu konudaki tek örnek Süluki mahallesinde vefat eden Mustafa b. Ebubekir'in terekесinde tespit edilen 77 kitaptan biri olan *Tuhfetül' Harameyn*'dir. Bu kaynak Urfalı Yusuf Nâbî (ö. 1712) tarafından düz yazı türüyle hac yolculuğu sırasında kaleme aldığı bir eserdir. Bu kitabın fiyatı 180 meblağdır (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649; Url-2).

Felsefe-Mantık: Konuyla alakalı 9 kişinin terekесinde 10 farklı kaynak 17 defa kaydedilmiştir. Bunlar; *Tasavvurât-ı Seyyid* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 432), *Fenârî ma'a-Kul Ahmed*, *Mantık*, *Mantık-ı İsmâ* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649, 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 514, 565, 591, 686; İzgöer, 2018, c. X, s. 446), *İsağucı*, *Kadı Mîr* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565), *Tasdîkât-ı Isâm*, *İsmâ Câmî* (İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Tasavvurât-ı Tasdîkât*, *Tasdîkât*, *Hikmetü'l-Ayn*'dir (İzgöer, 2018, c. X, s. 446).

Bu konudaki eserlerin fiyatları 31 para ile 360 akçe arasındadır. 360 akçe değerindeki en pahalı eser ise bir kadının terekesinde tespit edilen *Hikmetü'l-Ayn*'dir.

Eğitim: Konuyla alakalı kaynaklar 4 kişinin terekesinde 4 farklı kayıt tespit edilmiştir. Bunlar; Hanefî fıkhî âlimi, eğitimci Burhâneddin ez-Zernûcî'nin (ö. 1196) eğitim ve öğretime dair 13 bölümden oluşan (Bayraktar, 2013, c. 44, s. 294-295) *Ta'lim Müte'allim* ile buna yazılan *Şerh-i Ta'lim Müte'allim* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 514) ve konusunun eğitim olduğu düşünülen *Âdâb Cümlesi, Mecmu'a-i âdâb* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649; İzgöer, 2015, c. VI, s. 514) eserleridir.

Bunların fiyatları 33 para ile 102 meblağ arasında değişmiştir

Astronomi: Bu konuda 3 farklı erkek ve kadının terekesinde (*Hulasa Ruznâme*⁵ (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649, 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 144) eseri 3 defa kaydedilmiştir. Eser, asıl adı Muslihuddin Mustafa olan ve Şeyh Vefâ diye tanınan mutasavvıf, âlim ve şair tarafından kaleme alınmıştır. Kitapta İstanbul'un enlem ve boylamına göre düzenlenmiş cetveller bulunmaktadır (Karadeniz, 2023, s. 220).

Matematik-Geometri: Konuyla alakalı 2 kişinin terekesinde 4 farklı eser tespit edilmiştir. Bunlar; *Hisâb, Hulâsa-i hisâb, Hulâsa-i Şerh-i Abdurrahim, Eşkâl-i Te'sîs* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 514; İzgöer, 2018, c. X, s. 446) eserleridir.

Eserlerin fiyatları ise 26 ile 525 akçe arasında değişmiştir.

Tıp ve Eczacılık: Bu konuda 12 kişinin terekesinde 7 farklı eser 47 defa kaydedilmiştir. Bunlardan ikisi kadınlara aittir. Bir kadın Müslüman bir diğeri de gayrimüslimdir. *Ecza (bazı-hırdavat-kutu-şişe-mütenevvi ecza)* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 52, 418, 432, 629; İzgöer, 2015, c. V, s. 209-210, 233, 236, 282, 700, 713) şeklinde tıp, eczacılık kitapları ve malzeme kayıtları mevcuttur. Ayrıca bu konuda *Şerh-i Mu'cez, Behcet-i mübârek, Miftâhu'l-ilâc* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 514-515) eserleri de tespit edilmiştir.

Gayrimüslim terekelerindeki tıp kitapları genellikle *tb kitabı* şeklinde yazılırken, fiyatları ile sayıları toplu olarak kaydedilmiştir. Örneğin, Hoca Maksud Mahallesinde vefat eden Kalfa Yakut v. İmirze'nin 43.800 meblağ değerindeki terekesi satılarak varisleri arasında taksim edilmiştir. Mal varlığı arasında 960 meblağ değerinde 32 cilt tıp kitabı olduğu görülmektedir. Ayrıca terekesinde 2.400 meblağ değerinde hekim aletinin olması da bu kişinin hekimlik mesleği icra ettiğini göstermektedir (İzgöer, 2015, c. IV, s. 579).

Aşağıda verilen 4 tereke örneğinde farklı türde çok sayıda kâğıt, ecza kutuları, bitki, bitkisel ilaçlar, ilaç yapma malzemelerinin olması bu kişilerin ilaç yapımı ile uğraşıyor olabileceğini düşündürmektedir. Aynı zamanda bu şahısların terekelerinde ecza malzemelerinin yanında çok sayıda farklı türde kâğıdın olması bunların Latince basılmış ilaç tarifleri veya reçeteleri olabileceği ihtimalini düşündürmektedir (Sabev, 2008, s. 156). Şeyh Matar Mahallesi halkından olup İstanbul'da vefat eden Seman v. Komes'in toplanda 31.431 para olan terekesinde 1.440 para değerinde ecza, kâğıt desteleri ve boyalı kâğıt olduğu görülmüştür (İzgöer, 2015, c. V, s. 208-210). Aynı şekilde İbni Müderris mahallesinde vefat eden Hacı Mehmed Efendi b. Mustafa'nın 15.338 guruş olan terekesinde 5.346 guruş değerinde ecza, ecza kutuları, farklı türde kâğıtlar tespit edilmiştir (İzgöer, 2015, c. V, s. 233-236). Diğer bir örnekte ise Şeyh Matar Mahallesinde ölen ve attar dükkânı olduğu anlaşılan Arakil v. Ebdemiye'nin terekesinde 1.604 para değerinde 6 farklı kâğıt çeşidi, 11 kâğıt destesi ve ilaç malzemesine rastlanmıştır (İzgöer, 2015, c. VI, s. 158-160). Başka bir örnekte Hasırlı Mahallesi halkından olup vefat eden Temerez v. Apiye'nin terekesinde toplamda 377 para değerinde 11 deste yazı kâğıdı, 14 deste kenarı kesik kâğıt, 39 deste harf kâğıdı ve 46 deste kalem tespit edilmiştir (İzgöer, 2015, c. VI, s. 366).

Bu çalışmada tespit edilen bazı eserlerin Diyarbakır Yazma Eserler Kütüphanesi'nde yer aldığı görülmüştür. Bunlar; *Behcetü'l Fetava, Hadîs-i Erbain, Hayriye-i Nabi, Enîsü'l Ârifin, Envar, Mevlid, Şemâil-i Şerîf, Şerh-i Ferâiz, Şerh-i Gülistân, Şerh-i Pend-nâme-i 'Attâr, Tercümân-ı Sihâh, Yusuf Züleyha, Divan* (kütüphane kayıtlarında yazarı farklı 10 adet *Divan* bulunmakta) ve *Lügat* (kütüphane kayıtlarında 2 adet *Lügat* bulunmakta) adlı eserlerdir.

Ayrıca çalışmada zikredilen kaynakların bazılarının yazma eserler kütüphanesinde bulunanlar ile imlâları farklı oldukları tespit edilmiştir. Bunlardan; *Hadîka-i Su'adâ* olarak tespit edilen eserin kütüphane kayıtlarında *Hâdikâtüs-Sü'edâ* şeklinde, *Güzide* olarak tespit edilen eserin kütüphane kayıtlarında *Kitâb-ı Güzide, İhticac* olarak tespit edilen eserin kütüphane kayıtlarında *ihtilâc-nâme* olarak ifade edildiği görülmüştür. *İnşa* olarak tespit edilen eser kütüphane kayıtlarında *İnşâ-ı Cedîd, İsağuci* olarak tespit edilen eser kütüphane kayıtlarında *Takrîr-i İsağuci, Risâle-i Hamza Efendi* olarak tespit edilen eser kütüphane kayıtlarında *Risâle-i Bey'ü Şirâ, Hamza Efendi, Sakk* olarak tespit edilen eserin kütüphane kayıtlarında *Sakk-ı Rev'i* şeklinde ifade edilmiştir. *Siyer* olarak tespit edilen eser kütüphane kayıtlarında *Siyerü'n-Nebi* şeklinde geçmektedir. *Şahidî* olarak tespit edilen eserin kütüphane kayıtlarında *Şahidî Manzumesi, Şerh-i Şahidiye* olarak tespit edilen eserin kütüphane kayıtlarında *Şerh-i Tuhfe-i Şahidî*

⁵ *Ruznâme*'nin günlük olabileceği hususu da göz önünde bulundurulmalıdır.

şeklinde kayda geçirildiği tespit edilmiştir. Ancak bu eserlerin yazımlarında bazı imla farklılıkları olsa da Diyarbakır Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki eserler ile aynı oldukları tahmin edilmektedir (Özçelik, 2005, s. 247-255; Göçgün, 1979, s. 191-238; Ertem, Mart 2022, s. 246-258; Ertem, Haziran 2022, s. 101-120; Işık, 2015, s. 283-302; Işık, 2016, s. 245-258; Ablay, 2022, s. 99-125).

Tablo 4. Kitap Sahibi Kişilerin İlim Dalları, Dini Grup ve Cinsiyete Göre Dağılımı.

N.	Kitabın Konusu	Kitap Sahibi Müslüman		Kitap Sahibi Gayrimüslim		Toplam Kişi	Farklı Kitap Sayısı	Toplam Kaydedilme Sayısı
		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın			
	Kur'an-ı Kerim	69	30	-	-	99	6	132
	Tefsir-Fıkıh-Kelam-Akaid	46	1	-	-	47	70	148
	Siyer-Hadis	16	-	-	-	16	16	27
	İlmihal	3	-	-	-	3	3	3
	Grammer-Balağat	24	-	-	-	24	28	66
	Lügat	11	-	-	-	11	12	14
	Tasavvuf-Ahlak	25	-	-	-	25	21	45
	Tarih	8	-	-	-	8	11	13
	Edebiyat	18	-	-	-	18	22	27
0	Seyahatname	1	-	-	-	1	1	1
1	Felsefe-Mantık	8	1	-	-	9	10	17
2	Eğitim	3	-	-	-	3	4	4
3	Astronomi	2	1	-	-	3	1	3
4	Matematik-Geometri	2	-	-	-	2	4	4
5	Tıp ve Eczacılık	9	1	3	1	14	7	66
6	Konu veya Yazarı Tespit Edilemeyen Kitap ve Evraklar	64	7	13	-	84	45	375
	Toplam	309	41	16	1	367	261	945

Tablo 4 incelendiğinde 16 farklı konuda 367 terekede 945 kitap tespit edilmiştir. Bu terekelerin %95,3 Müslümanlara, %4,7'si de gayrimüslimlere aittir. Ayrıca bunların %88,6'sı erkeklere, %11,4'ü de kadınlara aittir. Ancak 945 kitaptan %39,6'sına karşılık gelen 375 kaynağın konusu tespit edilememiştir. Eserlerin %15,6'sına tekabül eden 148 kitap Tefsir-Fıkıh-Kelam-Akaid konularını kapsarken, %13,9'una denk gelen 132 kitap Kur'an-ı Kerim ile alakalıdır. En az kitabın ise Seyahatname konusunda olduğu ve genelin %0,10'una tekabül ettiği görülmektedir. Terekelerde en çok geöen kitapların oranına bakıldığında ise 99 yerde Kur'an-ı Kerim geömekte olup bu rakam da toplamın oransal olarak %26,9'una tekabül etmektedir.

1.5. Kitapların Tespit Edildiği Mahalleler, Fiyatları ve Bunların Servete Oranı

Kitap sahiplerinin hangi mahallelerde ikamet ettikleri, kaç tane kitap sahibi oldukları, bunların fiyatları, servetlerinin toplam miktarı ile kitapların servete oranı tablo haline getirilmiştir.

Tablo 5. Kitap Sahiplerinin Mahallesi, Kitap ve Servet İlişkisi (Birden Fazla Kitap Bulunan Mahalleler)

Sıra No	Mahalle	Kitap Sahibi Kişi Sayısı	Kitap Sayısı	Kitapların Toplam Değeri (kuruş)	Servetin Toplam Değeri (kuruş)	Kitapların Servete Oranı
1	Abdal	2	2	235	88.406	0,27%
2	Ablak	1	4	182	7.238	2,51%
3	Ahmed-i Müslim	1	152	-	-	-
4	Ali Paşa	2	99	9.482	58.430	16,23%
5	Alıpınarı köyü	2	4	908	18.800	4,83%
6	Cami'ül-Esved	2	57	2.640	167.188	1,58%
7	Cami'i-Kebir	6	39	6.260	540.163	1,16%
8	Cami'un-Nebi	5	19	11.761	143.876	8,17%
9	Cami'us-Sefa	3	4	2.638	401.295	0,66%
10	Çağal	2	9	695	144.567	0,48%
11	Derviş Hüseyin	7	17	2.881	454.490	0,63%
12	Fethi Çelebi	1	2	360	7.200	5,00%
13	Fatih Mehmed Paşa	7	62	16.787	116.323	14,43%
14	Hacı Büzürg	1	7	9.000	36.360	24,75%
15	Hacı Hızır	1	2	400	95.344	0,42%
16	Hacı İzeddin	2	2	110	40.884	0,27%
17	Hacıosman/ Hani	1	2	150	8.120	1,85%
18	Hanzade Hatun	3	4	2.360	130.101	1,81%
19	Hoca Ahmedi Müslim	1	55	2.274	34.729	6,55%
20	Hoca Maksud	1	32	960	43.800	2,19%
21	Hüsameddin	1	7	2.919	3.010	96,98%
22	Hüsrev Paşa	3	15	3.490	152.419	2,29%
23	İbni Müderris	2	58	12.036	116.498	10,33%
24	İbrahim Bey	1	17	880	23.549	3,74%
25	Kadı Camii	1	2	166	16.902	0,98%
26	Kalenderhane	2	4	2.436	873.480	0,28%
27	Kamışlı	4	7	1.320	133.170	0,99%
28	Kaşıkbudak	2	54	10.573	64.320	16,44%
29	Kılbaş	3	10	676	89.264	0,76%
30	Memeddin	2	6	694	18.701	3,71%

31	Mehmed Paşa	3	5	1.599	196.533	0,81%
32	Molla Bahaeddin	5	18	7.091	651.739	1,09%
33	Murtaza Paşa	3	17	1.181	31.691	3,73%
34	Mustafa Paşa	3	6	1.800	415.610	0,43%
35	Nalçacı	2	8	512	30.499	1,68%
36	Reiszade	1	2	560	19.240	2,91%
37	Sülukiye	5	85	11.621	317.804	3,66%
38	Şeyh Matar	5	66	11.070	302.520	3,66%
39	Şeyh Said-i Küçük	5	18	2.969	143.360	2,07%
40	Şeyh Yasin	2	4	2.530	214.835	1,18%
41	Taceddin	1	2	425	9.056	4,69%
42	Velikethüda Camii	1	4	1.200	321.180	0,37%
43	Yiğit Ahmed	1	2	1.920	19.596	9,80%

Tablo 5 incelendiğine 43 mahalledeki kitapların servetine oranı en yüksek olan ilk ve son 5 mahallenin Hüsameddin (%96,98), Hacı Büzürg (%24,75) ve Kaşıkbudak (%16,44), Ali Paşa (16,23), Fatih Mehmed Paşa (%14,43), Hacı Hızır (%0,42), Velikethüda Camii (%0,37), Kalenderhane (%0,28), Hacı İzeddin (%0,27) ve Abdal (%0,27) olduğu görülmektedir. Terekesinde en çok ve en az kitap bulunan ilk ve son beş kişinin ise Ahmed-i Müslim (152 kitap fiyatı yok), Ali Paşa (99 kitap 9.482 para), Sülukiye (85 kitap 11.621 para), Şeyh Matar (66 kitap 11.070 para), Fatih Mehmed Paşa (62 kitap 16.787 para), Abdal (2 kitap 235 para), Hacı İzeddin (2 kitap 110 para), Hacı Hızır (2 kitap 400 para), Kadı Camii (2 kitap 166 para), Haciosman/Hani (2 kitap 150 para) mahallelerinde ikamet ettikleri tespit edilmiştir. Kitaba sahip kişi sayısının en çok olduğu 5 mahalle ise Derviş Hüseyin (7 kitap), Fatih Mehmed Paşa (7 kitap), Cami'i-Kebir (6 kitap), Molla Bahaeddin (5 kitap), Şeyh Said-i Küçük (5 kitap) mahalleleridir.

Ancak buralarda oturan kişilerin servetleri ve sahip oldukları kitap fiyatlarının farklılık arz ettiği görülmektedir. Örneğin, Tabanoğlu mahallesinde oturan Hüseyin b. Mahmud'un terekesindeki 1 kitabın değeri 36 para ve servetinin değeri 83.761 para iken (İzğöer, 2015, c. V, s. 401), Cami'us-Sefa mahallesinde ikamet eden Fatma bt. Abdülkerim'in terekesindeki 1 kitabın değeri 456 para ve serveti değeri 355.080 paradır (İzğöer, 2015, c. IV, s. 721).

Ayrıca kitapların bağışlanması ile ilgili bir kayıt da mevcuttur. Bu kayıta Ahmed-i Müslim mahallesinde oturan Kikizade Seyyid Hafız Mehmed b. el-Hâc Hasan Efendi yaklaşık 128 adet kitabını Cami-i Kebir'de ikamet eden merhum Seyyid Ömer Efendi'nin yaptırdığı kütüphaneye vakfetmiştir (İzğöer, 2015, c. VII, s. 188-190). (Müftü-İmam) Âmidi Ömer Efendi bu kütüphaneyi 1785 tarihinde Ulu Camii'nin bitişiğinde kurmuştur. (Korkusuz, 2009, s. 222; Yılmazçelik, 1995, s. 693; Palalı, 1999, s. 63; Cevger, 2016, s. 31, 72).

Sonuç

Çalışmada 18. yüzyıl Osmanlı Diyarbakır'ına ait 22 Şer'iyye Sicil defterleri incelenmiştir. Ulaşılan veriler doğrultusunda araştırma yapılmıştır. Bu bilgiler şehri bir bütünü tam olarak yansıtmamış olmasına rağmen dönemle ilgili önemli bilgilere ulaşılmıştır. İncelenen 22 sicilde toplam 3.606 hüküm bulunup, bunların da 138'inde 261 farklı kitabın 945 defa kaydedildiği görülmüştür. Elde edilen bilgiler neticesinde 261 eserden 25'inin Diyarbakır Yazma Eserler Kütüphanesi'nde yer aldığı tespit edilmiştir. Çalışmada kitap ve sahipleri ile ilgili verilere ulaşılmasını zorlaştıran bazı etkenler olmuştur. Bunlar; bazı tereklerde kitaplara sadece atıf yapılması, kitap fiyatlarına toplu olarak diğer eşyalarla verilmiş olması ve fiyatların hiç verilmemesidir. Yapılan incelemeler doğrultusunda 18. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinde kitap sahipliği oranının düşük olduğu (%3,8) sonucuna varılmıştır. Ancak bu oran daha sonraki yıllarda değişkenlik göstermiştir. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında kitap sahibi kişi ve kitapların sayısında bir artış yaşandığı görülmüştür. Bu kişilerin de daha çok ulema ve esnaftan olduğu görülmüştür. Bu durum da meslek ve maddi düzey ile kitap sahipliği arasındaki ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra kitaba sahip olma oranının Müslüman ahalide, gayrimüslimlerden fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu durum şehirde Müslüman nüfusun gayrimüslimlerden fazla olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca incelenen defterlerden yola çıkarak, dönemin Diyarbakır'ında kadınların, erkeklerden daha az kitap sahibi oldukları görülmüştür. Bu durumda okuma yazma

oranının erkeklerde kadınlara oranla daha yüksek olduğu söylenebilir. Ancak Müslüman kadınların, gayrimüslim kadınlardan daha az kitap sahibi oldukları tespit edilmiştir. Kadınların terekelerinde genellikle konusu belirsiz ve Kur'an-ı Kerim ile alakalı eserler bulunmaktadır. Bu durum da kadınların okuma yazma alışkanlıklarının inançları gereği olarak farklı ilimlerden ziyade Kur'an etrafında şekillendiğini göstermektedir. Konusu veya yazarı tespit edilemeyen kitap sayısı çok fazla olmasına rağmen Kur'an-ı Kerim ile alakalı eserler daha çok kayıt altına alınmıştır. Bu da Müslüman nüfusun daha yoğun olduğu Diyarbakır'da halkın kutsal kitaplarına verdikleri değer ve günlük hayatta ne denli istifade ettiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışmada kitap sahip kişilerin ikamet ettikleri mahalle ve maddi durumları arasında bir orantı olmadığı görülmüştür. Bunun yanı sıra kitap fiyatlarının da kitabın fiziksel özellikleri ve temin edilebilme durumuna göre değişkenlik gösterdiği tespit edilmiştir. Yapılan tüm araştırmalar neticesine 18. yüzyıl Diyarbakır'ında halkın mensup olduğu din ve mesleğin okuma alışkanlıklarının yanı sıra sahip oldukları kitapların tür ve sayısını önemli ölçüde etkilediği görülmüştür. Özellikle çalışma sırasında ulaşılan mesleki kitaplardan (ecza, tıp, ta'lim müte'allim vb.) yola çıkılarak, dönemin meslek erbaplarının büyük çoğunluğunun kendi alanları ile alakalı kitaplara teveccüh ettikleri tespit edilmiştir. Ayrıca bahsi geçen dönem içerisinde halkın hem dini ilimler hem de pozitif bilimler ile ilgili kitaplardan istifade etmeleri dikkate şayan bir gelişmedir.

Kaynakça

- Ablay, R. (2022) "Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan kırâate dair Arapça el yazma eserlerin tespit ve değerlendirmesi". *Diyanet İlmî Dergi*. 58(1), 99-125.
- Akkoyun, G. (2017). 345 numaralı *Diyarbakır Şer'iyye Sicil Defteri transkripsiyonu ve değerlendirmesi* (H. 1298-1301/M. 1881-1884) [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Aktaş, B. (2019). 626 numaralı *Diyarbakır Şer'iyye Sicili'nin transkripsiyonu ve değerlendirmesi* (H. 1206-1207 / M. 1792-1793) [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Batman Üniversitesi.
- Bayraktar, M. F. (2013). "Ta'lim Müte'allim". *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 44, ss. 294-295). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Beysanoğlu, Ş. (1992). *kültürümüzde Diyarbakır*. San Matbaası.
- Can, M. (2011). 157/1 numaralı *Ayntab Şer'iyye Sicilinin transkripsiyonu ve değerlendirmesi* (H. 1316 - 1317/ M. 1898 - 1899) [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gaziantep Üniversitesi.
- Cevger, G. (2016). 18. yüzyılda *Amid (Diyarbakır) Kazâsı* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Ertem, D. (2022, Mart). "Ziya Gökalp yazma eser kütüphanesinde kayıtlı Türkçe yazma eserlerde karşılaşılan tescil hataları". *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(32), 245-258.
- Ertem, D. (2022, Haziran). Türkiye kütüphanelerindeki Farsça yazmalar: Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi'nde kayıtlı Farsça yazmalar örneği. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 101-120. <https://doi.org/10.47130/bitlissos.1098629>
- Erünsal, İ. E. (2015). "Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik". *Millî Eğitim Dergisi*. 45(208), 194-199.
- Göçgün, Ö. (1979). "Diyarbakır Kütüphanesi'ndeki Türkçe yazma eserler üzerinde araştırmalar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 191-238.
- Gümüş, E. (2014). 18. yüzyılın ilk yarısında *Amid Kazâsı* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Günkut, B. (1936). *Diyarbakır tarihi*. Diyarbakır Basımevi.
- Işık, R. (2015). Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki Nahiv ilmine dair yazma eserler bibliyografyası. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 34, 283-302. <https://doi.org/10.21497/sefad.16985>.
- Işık, R. (2016). Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki Sarfa dair yazma eserler bibliyografyası. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 35, 245-258. <https://doi.org/10.21497/sefad.43713>.
- İzgöer, A. Z. (Ed.). (2013-2022). *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri Amid Mahkemesi*, (Cilt 1-15). Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Karadeniz, Ü. (2023, 3-5 Şubat). "Tereke kayıtlarına göre 18. yüzyılın ilk yarısında Manastır'da yaygın olan kitaplar ve kitap sahipliği". *Balkan 7. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi* (s. 213-227), Üsküp.
- Karataş, A. İ. (1995). *XVI. yüzyılda Bursa'da yaygın olan kitaplar* (Tez No. 42917 [Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi]).
- Karataş, A. İ. (1999). "Tereke kayıtlarına göre XVI. yüzyılda Bursa'da insan-kitap ilişkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8/8, 317-328
- Korkusuz, M. Ş. (2009). *Cumhuriyet öncesinde Diyarbakır'de maarif*. Kent Işıkları.
- Nizam, B. S. (2021). "Bir Mecmûanın Serencâmı: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye no. 876'da kayıtlı Şâhidî (Manzum Sözlük) Mecmûası üzerine". *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*. 5 (1). 408-449.
- Özcoşar, İ. (2000). 315 numaralı *Hicri 1154-1155 (M. 1741-1742) tarihli Diyarbakır Şer'iyye Sicilinin transkripsiyon ve değerlendirmesi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dicle Üniversitesi.
- Özçelik, S. (2005). "Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'ndeki Türkçe yazmalar kataloğu". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. V(2). 247-255.
- Palalı, İ. (1999). *XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır (1869-1905)* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İnönü Üniversitesi.
- Sabev, O. (2008). *18. yüzyıl Diyarbakır'ında kitap sahipliği*. II. Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu (15-17.11.2006). (Cilt 1, s. 153-157). Ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Pozitif Matbaacılık.

Uğur, Y. (2010). "Şer'iyeye Sicilleri". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt 39, s. 8-11). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Yılmazçelik, İ. (1995). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri (2023, 5 Haziran). <https://diyarbakirsicilleri.name.tr/>

Url-1, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Diyarbakır Ünlüleri. (2023, 18 Mayıs). <https://diyarbakir.meb.gov.tr/www/diyarbakir-unluleri/icerik/12>

Url-2, Türkiye Kaynakçası (2023, 17 Temmuz) <http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/36507795/tuhfetu-l-haremeyn>

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı, verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan etmektedir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.